SEJ
SPOŁECZEŃSTWO
EDUKACJA
JĘZYK

Tom 17/2023, ss. 57-75
ISSN 2353-1266
e-ISSN 2449-7983
DOI: 10.19251/sej/2023.17(4)
www.sej.mazowiecka.edu.pl
Otrzymano: 29.01.2023
Zaakceptowano: 17.04.2023
Opublikowano: 21.09.2023

CC BY

Marian Zdzisław Stepulak
Akademia Mazowiecka w Płocku
Orcid: 0000-0002-5144-9217

STOICYZM A WSPÓŁCZESNA PSYCHOLOGIA MORALNOŚCI

STOICISM AND CONTEMPORARY MORAL PSYCHOLOGY

Streszczenie:

W pierwszej części artykułu została podjęta kwestia filozofii stoicyzmu. Nurt ten odwoływał się do takich czynników jak: a) kierowanie się rozumem; b) dyscyplina moralna; c) równowaga duchowa i odcięcie emocji od zdarzeń zewnętrznych. W nauczaniu stoików ogromne znaczenie miał kult natury. W wymiarze metafizycznym stoicy głosili tezę, iż cały świat składa się tylko z jednego pierwiastka, to jest z materii. Innym wymiarem stoicyzmu była logika. Stoicyzm w swojej historii miał swoje trzy znaczące szkoły: a) *stoa* stara Zenona z Kition; b) *stoa* średnia, której przedstawicielem był Kleantes, a potem jego uczeń Chryzyp z Soloj; c) *stoa* młodsza

Summary

The first part of the article deals with the philosophy of stoicism. This philosophy referred to such factors as: a) being guided by reason; b) moral discipline; c) spiritual balance and cutting off emotions from external events. The cult of nature was of great importance in the teaching of the Stoics. In the metaphysical dimension, the Stoics preached the thesis that the whole world consists of only one element, i.e. matter. Another dimension of Stoicism was logic. In its history, Stoicism had three significant schools: a) the old stoa of Zeno of Kition; b) the middle stoa, whose representative was Cleanthes and then his student Chrysippus of Soloi; c) the younger stoa with such

z jej takimi przedstawicielami jak: Aenneas Seneka, Epiktet i cesarz Marek Aureliusz. Druga część artykułu odnosi się do specyfiki psychologii moralności, która wyłoniła się z nurtu psychologii humanistycznej i poznawczej. Odnosi się ona do obszaru samowiedzy oraz psychicznego dojrzewania młodzieży. Wrażliwość moralną kształtują trzy komponenty: system pojęć moralnych, system norm moralnych oraz emocje i uczucia moralne. Wielki wkład dla współczesnej psychologii moralności wniósł L. Kohlberg, który poprzez eksperyment rozwiązywania dylematów moralnych stworzył precyzyjną teorię rozwoju moralnego człowieka. W trzeciej części artykułu zostały podjęte takie zagadnienia jak: dojrzałość i doskonałość moralna, rozwaga i zastanawianie się, typologia charakterów, wdzięczność, życie i śmierć, wola, dobro oraz zmiana.

Słowa kluczowe: charakter, dobro, doskonałość, psychologia moralności, stoicyzm, wola, zmiana

representatives as: Aenneas Seneca, Epictetus and Emperor Marcus Aurelius. The second part of the article refers to the specificity of the psychology of morality. The psychology of morality emerged from the trend of humanistic and cognitive psychology. It refers to the area of self-knowledge and mental maturation of young people. Moral sensitivity is shaped by three components: the system of moral concepts, the system of moral norms, and emotions and moral feelings. A great contribution to the modern psychology of morality was made by L. Kohlberg, who, through the experiment of solving moral dilemmas, created a precise theory of human moral development. The third part of the article deals with such issues as: maturity and moral perfection, prudence and reflection, typology of characters, gratitude, life and death, will, goodness and change.

Keywords: character, goodness, perfection, moral psychology, stoicism, will, change

1. Wprowadzenie

Współcześnie zauważa się wielkie zainteresowanie badaczy różnych dyscyplin naukowych zagadnieniem stoicyzmu. Szczególnie problematyka ta pojawiła się w czasie pandemii Covid-19. Niektórzy stawiali również wyraźną tezę: „W czasach pandemii stoicyzm jest tym, czego nam bardzo potrzeba". Okresowi pandemii towarzyszył duży lęk i niepokój. Wielu ludzi traciło poczucie bezpieczeństwa, a nawet sensu życia. Stoicy zaś stawiali od początku tezę, iż istnieją pewne wydarzenia egzystencjalne, które zupełnie od nas nie zależą. Stąd też trudno żyć z wysokim poziomem lęku. Istota filozofii stoickiej tkwi w tym, że cnota ma być pojmowana zgodnie z zasadami rozumu i umiejętności godzenia się z przeciwnościami losu. Postawa życiowa człowieka ma się charakteryzować równowagą duchową i umiejętnością zachowania spokoju.

Dużo miejsca w tym nurcie filozofii zajmowała problematyka etyczna w aspekcie szczęścia. Czynnikami szczęścia są:

- kierowanie się rozumem i cnotą;
- dyscyplina moralna;
- równowaga duchowa i odcięcie się emocji od zdarzeń zewnętrznych.

Oprócz tego stoicy za ważny element filozofii uznawali problematykę metafizyczną. Byli przy tym zwolennikami monizmu materialistycznego. W nauczaniu stoików ważne miejsce zajmował kult natury. Uważali, że natura jest rozumna, harmonijna, a przede wszystkim boska. Najważniejszym dobrem wewnętrznym jest cnota, która warunkuje szczęście i jest dobrem najwyższym i jedynym.

Kolejnym filarem była logika, pojmowana jako nauka o logosie w obu wyrazowych znaczeniach: o rozumie i o mowie, czyli o znaku. Stoicyzm w swojej historii posiadał trzy szkoły:

- stoa stara Zenona z Kition;
- stoa średnia Kleantesa i jego ucznia Chryzypa z Soloj oraz
- stoa młoda Seneki, Epikteta i cesarza Marka Aureliusza.

W drugiej części artykułu zostały podjęte zagadnienia związane ze specyfiką psychologii moralności. Wyłoniła się ona z nurtu psychologii humanistycznej i poznawczej w połowie XX w. Psychologia moralności zajmuje się takim zagadnieniami jak: wiedza moralna, relacje moralne oraz postępowanie moralne. Podejmowana ocena moralna wiąże się z funkcją sumienia. Problematyka psychologii moralności łączy w sobie następujące komponenty: osoba jako podmiot wiedzy moralnej, osoba jako podmiot osobowych relacji oraz osoba jako podmiot postępowania moralnego. Szczególne miejsce w tej części artykułu zajęła koncepcja psychologii moralności w ujęciu L. Kohlberga.

W ostatniej części artykułu naukowej refleksji zostanie poddana problematyka psychologii moralności w kontekście stoicyzmu. Refleksji naukowej zostały poddane następujące zagadnienia: doskonałość i dojrzałość moralna, rozwaga, zastanawianie się i zdolność pojmowania, typologia charakterów, wdzięczność, życie, umieranie, śmierć, wola i aktywność wolitywna, dobroć i dobro oraz pojęcie zmiany. Powyższe zagadnienia będą zestawiane ze sobą w sposób komparatywny. Oznacza to, że najpierw zostaną wyeksponowane poglądy stoików, a następnie zaprezentowane podejście współczesnej psychologii moralnej. Artykuł zawiera również podsumowanie i wnioski, które odnoszą się do podjętej naukowej refleksji.

2. Istota filozofii stoicyzmu

Termin stoicyzm dosyć często stosowany jest w języku potocznym. Używa się czasami frazologizmu „stoicki spokój" na określenie zachowania człowieka, szczególnie w sytuacjach trudnych. Pojęcie stoicyzmu w kontekście naukowym może być rozumiane w dwojaki sposób:

- kierunek filozoficzny zakładający, że cnota pojmowana jako życie zgodnie z zasadami rozumu i umiejętność godzenia się z przeciwnościami losu jest najwyższym dobrem;

– postawa życiowa charakteryzująca się równowagą duchową i umiejętnością zachowania spokoju w każdej sytuacji (ortograf.pl/słownik/stoicyzm, data dostępu: 31.12.2022].

Za podstawowy synonim terminu stoicyzm uważa się pojęcie spokoju.

Twórcą filozofii stoickiej był Zenon z Kition (ok. 336–264) urodzony na Cyprze. Przeciwieństwem stoicyzmu jest epikureizm, który to nurt pojawił się równocześnie z nim. Swoją szkołę Zenon założył w Atenach około 300 r. w Bramie Malowanej, po grecku: *Stoa Poikile*; stąd nazwa: 'stoa, stoicy'. Następcą Zenona był Kleantes z Assos (+232), który rozwinął uczuciowe i religijne pierwiastki stoicyzmu. Kolejnym przywódcą stoików był Chryzyp z Soloj (+ ok. 205), który zasłużył się tym, że całą naukę stoików ujął w system i bronił przed sceptykami (około 700 pism).

Stoicyzm w przeciwieństwie do poprzedzających go nurtów był systemem monistycznym i materialistycznym. Rozwinął przede wszystkim etykę, nawiązując bezpośrednio do cyników (Bartnik, 2000, s. 128). W tym kontekście filozofia stoicka stanowiła jeden z kierunków w starożytnej Grecji, zakładający, że głównymi czynnikami szczęścia są:

– kierowanie się rozumem i cnotą;
– dyscyplina moralna;
– równowaga duchowa i odcięcie emocji od zdarzeń zewnętrznych (Bartnik, 2000, s. 129.

Wcześniej Sokrates wskazywał na ścisły związek szczęścia i cnoty: „Nie ma szczęścia bez cnoty".

Człowiek nie jest pewny szczęścia, bo zewnętrzne okoliczności zmieniają się. Okoliczności tych nie da się opanować, więc trzeba się od nich uzależnić. Przez co? Przez zapanowanie nad sobą i stosowanie wyrzeczenia. Dążyć tylko do dobra wewnętrznego, którym jest cnota. Tak robi mędrzec. Cnota jest dostatecznym warunkiem szczęścia, dobrem najwyższym i jedynym" (Bartnik, 2000, s. 129).

Szczególne znaczenie w nauczaniu stoików miał kult natury. Ich zdaniem natura jest rozumna, harmonijna i przede wszystkim boska. Człowiek doskonały powinien dostosować się do tej powszechnej harmonii. Istotne jest to, aby życie było zgodne z naturą samego człowieka. Wtedy to bowiem stanie się zgodne z naturą w ogóle, bo całością rządzi jedno prawo. Zgodność z naturą to właśnie cnota. „Poza cnotą i jej przeciwieństwem – złem, wszystko jest obojętne: bogactwo, siła, uroda, zaszczyty, nawet zdrowie i życie. Poza tym to wszystko powinno być obojętne i w tym znaczeniu, żeby nie pobudzało ani pożądania, ani wstrętu, w ogóle żadnych uczuć. Uczucia (zwłaszcza silniejsze od rozumu) są źródłem zła. Trzeba się ich wyzbyć, zwłaszcza smutku i smutku z cudzego zła, tj. współczucia. Kierować się należy rozumem – nie współczuciem. Jednakże z rzeczy obojętnych można mieć na dobry użytek, ponieważ czyn jest dobry, jeśli intencja również jest dobra, nawet jeśli czyn powszechnie uchodziłby za haniebny. Potem i chrześcijanie niemal całą moralność sprowadzą do samych dobrych intencji" (Bartnik, 2000, s. 129).

Stoicy cnotę odnosili nie tylko do konkretnego człowieka, ale i do całej społeczności. Wszyscy ludzie są uczestnikami jednej natury, cząstką tego samego boskiego bytu. W filozofii społecznej: to przeświadczenie, że społeczeństwo jest organizmem (a nie zbiorem jednostkowych ludzi-atomów); człowiek ma obowiązki wobec innych ludzi i powinien wszystkich traktować tak samo – siebie samego jak każdego innego człowieka; stoicyzm głosił również kosmopolityzm i dążył do usunięcia granic (https://www.google.com/search?q=stoicyzm+spo%C5%82eczno%C5%9Bci&source=hp&ei=-GwY5nvLouwrgT_9ZfQAw&iflsig=AJiK0e8AAAAAY7BAC74B5eyqKzfBXmO0NQMI-Gr9vb, dostęp: 31.12.2022].

Obok poglądów etycznych dla stoików ważna była problematyka metafizyczna. Głosili tezę, że cały świat składa się tylko z jednego pierwiastka, czyli z materii (monizm). Bytem są wyłącznie ciała, ale także wszystko, co cielesne: dusza, cnoty, bogowie. Wszystkie ciała składają się z dwóch pierwiastków: biernego i czynnego, jakby z materii i formy. Forma to także materia, tylko bardziej subtelna, niczym ogień, ciepłe powietrze – *pneuma*. Ona właśnie przenika całą bierną materię i każdą rzecz. W efekcie stoicyzm można by uznać także za idealizm. *Pneuma* jest bardzo dynamiczna i posiadająca wewnętrzny ruch, który polega na napięciu materii. W tym przypadku można wręcz dostrzec swoisty hilozoizm; materia jest żywa, rozumna, rozwijająca się celowo, a nawet boska. *Pneuma* może oznaczać również rozumność, sama zatem tworzy opatrzność i los (*fatum*), (Bartnik, 2000, s. 129).

Trzecim filarem stoicyzmu była logika. Stoicy jako pierwsi użyli pojęcia logiki na oznaczenie całości rozumowania. W ich rozumieniu była nauką o logosie w obu wyrazowych znaczeniach: o rozumie i o mowie, czyli o znaku i o tym, co on oznacza. W obszarze logiki formalnej stworzyli drugą koncepcję obok koncepcji Arystotelesa.

Punktem wyjścia było przekonanie, że sąd (zdanie) stanowi nierozkładalną całość, nie należy go więc traktować jako połączenie terminów, jak to czynił Arystoteles. Nie termin, ale sąd należy uważać za jednostkę logiczną. W ten sposób zapoczątkowali zdaniowe traktowanie logiki (Bartnik, 2000, s. 130).

W kilkuwiekowej historii stoicyzmu wyróżnia się trzy szkoły:

– Stoa stara – Zenona o bardzo surowej etyce. Do najbardziej znanych jego uczniów należeli: Kleantes – po śmierci Zenona został kierownikiem szkoły stoickiej, gdyż najwierniej trzymał się doktryny mistrza. Inny uczeń to Persajos z Kition – od 276 r. przed Chrystusem był doradcą króla Gonatosa w Pelli i dowódcą twierdzy wojskowej w Akrokoryncie. Kolejny uczeń – Dionizy z Heraklei – zanegował tezę Zenona, że cierpienie i przyjemność są rzeczami obojętnymi. Aryston z Chios – oprócz wykładów Zenona z Kition słuchał również akademika Polemona z Aten, starał się łączyć ze sobą poglądy cyników i stoików. Sfajros z Bosforu został uczniem Zenona tuż przed jego śmiercią, dlatego kontynuował naukę u Kleantesa (Leszczyński, 2013, s. 967).

- *Stoa* średnia – III, II i I w. przed Chrystusem. Łagodzi wymagania etyczne i dopasowuje je do praktycznego życia codziennego i religijnego. Jednakże dużo wcześniej filozofię stoicką rozwinął i usystematyzował uczeń Kleantesa – Chryzyp z Soloj, który został około 230–229 r. przed Chrystusem kierownikiem szkoły, dzięki niemu stoicyzm stał się filozofią popularną i bardzo wpływową. Jego uczniami byli m.in. Zenon z Tarsu, Diogenes Babilończyk i wielu innych (Leszczyński, 2013, s. 967–968).
- *Stoa* młodsza – I i II w. po Chrystusie – zainteresowania wyłącznie etyczne i mądrości życiowe. Do tego okresu można zaliczyć filozofów rzymskich, takich jak: Aenneas Seneka (+65 po Chrystusie), Epiktet z Frygii (wyzwoleniec) (+130) i cesarz Marek Aureliusz (121–180) – autor *Rozmyślań*. Stoicy szkoły młodszej w poglądzie na świat skłaniali się do dualizmu (duch i materia) i do spirytualizmu (Bartnik, 2000, s. 130).

Szkoła stoików istniała od końca IV w. przed Chrystusem do III w. po Chrystusie. Powstanie stoicyzmu było związane ze zmianami politycznymi, które pojawiły się w związku z wielkimi podbojami Aleksandra Wielkiego.

3. Specyfika psychologii moralności

Psychologia moralności – (gr. ψυχολογία της ηθικής, łac. *psychology moralitatis regulabunt*, ang. *moral psychology*). Psychologia moralności wyłoniła się z nurtu psychologii humanistycznej i poznawczej, której przedmiotem jest badanie psychospołecznych wymiarów moralności osoby. Jest działem psychologii stosowanej. Problematyka psychologii moralności ma swoje źródło w badaniach nad samowiedzą, a także psychicznym dojrzewaniem młodzieży (Szymołon, 2012, s. 858–859; Szymołon, 2015, s. 643–647). Obszarem poznawczym psychologii moralności są m.in. takie zagadnienia jak: wiedza moralna, ustosunkowanie moralne oraz postępowanie moralne. Psychologia moralności odnosi się do procesów wychowawczych, edukacyjnych i formacyjnych. Sam fakt moralny przejawia własną specyfikę, która jest nieredukowalna do przedmiotu psychologii, jednakże jego zaistnienie uzależnione jest od procesów i kompetencji psychologicznych (Stepulak, 2020, s. 255).

Wrażliwość moralna osoby jest uwarunkowana jej wrodzonymi dyspozycjami, jej aktywnością, przeżytymi doświadczeniami, a także oddziaływaniem czynników środowiskowych. W tym kontekście można mówić o charakterze moralnym, w skład którego wchodzą specyficzne postawy i ideały osoby kształtujące jej moralne zachowania. Charakter moralny czasami utożsamiany jest z pojęciem cnoty, którą należy rozumieć jako skłonność i sprawność woli w czynieniu dobra (Chyrowicz, 2017, s. 87–109). Człowiek, który posiadł tego rodzaju cnotę, nie jest zdeterminowany do postępowania moralnie prawego, co nie oznacza, że go nie ułatwia. Zdarza się bowiem, iż ludzie postępują wbrew cnocie.

Istotnym elementem procesów moralnych zachodzących w osobie jest internalizacja hierarchii wartości, adekwatnej oceny własnego postępowania w świetle przyjętych zasad i standardów moralnych (Chyrowicz, 2017, s. 87–109). Psychologia moralności interesuje się mechanizmami i strukturami oceniania moralnego, istnieniem i funkcjonowaniem sumienia jako subiektywnej normy moralności, autonomii i heteronomii moralnej, wolności i odpowiedzialności oraz funkcjonowania sankcji moralnych.

W psychologii moralności ocenianie moralne wiąże się z funkcją sumienia, jednakże nazwa tej fundamentalnej struktury bywa bardzo często zastępowana przez inne terminy, np.: wyższy poziom samoregulacji zachowania, nadrzędna struktura poznawczo-oceniająca bądź *super-ego*. Można znaleźć kilka powodów wyjaśniających taką praktykę. Termin sumienie w psychologii zapożyczony został z teologii moralnej i etyki. Istnieje pilna potrzeba wypracowania własnej aparatury pojęciowej, co wydaje się przedsięwzięciem bardzo trudnym, ponieważ psychologia jest nauką korzystająca z pojęć przejętych od innych dyscyplin naukowych (Stepulak, 2020, s. 255–256). „Pojęcie sumienia wskazuje na istnienie stałego pierwiastka w ludzkiej naturze, ponieważ mówi o wrodzonej i włączonej w rozwój ontogenetyczny dyspozycji odróżniania dobra od zła" (Stepulak, 2020, s. 256).

Pomijając liczne i skomplikowane kontrowersje w terminologii naukowej psychologowie moralności zgodnie zakładają, iż wrażliwość moralną konstytuują trzy ściśle związane ze sobą komponenty: system pojęć moralnych, system norm moralnych i emocje moralne (poczucie winy i wstydu oraz satysfakcja moralna). Tego typu wrażliwość moralna wyraża się poprzez proces generalizacji imperatywno-oceniających sądów o planowanym, wykonywanym lub spełnionym działaniu. Konkretny czyn jest oceniany jako moralnie dobry pod warunkiem, że pozostaje zgodny z treścią uwewnętrznionej normy moralnej (Stepulak, 2020, s. 256). Całą problematykę psychologii moralności wyznaczają trzy grupy następujących zagadnień:

- osoba jako podmiot wiedzy moralnej (dotyczy procesu poznawania reguł, przyswajanie norm);
- osoba jako podmiot osobowych relacji moralnych (sądy o postępowaniu, ocena czynów własnych i innych ludzi);
- osoba jako podmiot postępowania moralnego (dotyczy zachowań zgodnych lub niezgodnych z przyjętymi standardami) (Stepulak, 2020, s. 256; por. Tanaś, 2017; Żylicz, 2010).

Wrażliwość moralna jest pochodną wrodzonych dyspozycji człowieka, do których należy jego aktywność, posiadane doświadczenia i oddziaływania środowiska zewnętrznego.

Metodologicznym problemem psychologii moralności jest wielki pluralizm założeń i strategii badawczych, co w konsekwencji zakłada jej różne miejsca i zadania. W tym wymiarze zauważa się pewne tendencje, które wyznaczają podporządkowane funkcje psychologii moralności wobec filozofii. W rezultacie zawęża się wówczas zakres pola badawczego do empirycznej weryfikacji twierdzeń etyki ogólnej w odniesieniu do funkcjonowania sumienia i procesu kształtowania się charakteru. Można jednak zauważyć

w psychologii moralności pewną tendencję zmierzającą do zerwania z zapleczem antropologicznym, przyjmując formę dyscypliny opierającej się wyłącznie na metodologii nauk przyrodniczych (Chyrowicz, 2017, s. 87–109). Niektórzy z badaczy uważają, iż najbardziej adekwatnym miejscem dla psychologii moralności jest włączenie się do badań interdyscyplinarnych nad zjawiskiem moralności (por. Gerrig, Zimbardo, 2009; Kosslyn, Rosenberg, 2006).

Ze względu na empiryczno-indukcyjną orientację psychologia moralności przybliża się do socjologii moralności (por. Mariański, 2008). Ujmuje ona moralność jako fenomen życia psychicznego, natomiast socjologia moralności zajmuje się moralnością od strony struktur społecznych. Psychologia moralności analizuje i opisuje przebieg zjawisk psychicznych związanych z moralnością, przyswajanie przez osobę norm i ideałów etycznych. Fundamentalnym obszarem badań pozostaje sfera motywacji w zachowaniach moralnych, którym mogą towarzyszyć takie przeżycia jak: skrupuły, poczucie powinności, winy i satysfakcji moralnej (por. Mariański, 2008). Psychologia moralności zatem wchodzi w bliski związek z socjologią moralności oraz niektórymi dyscyplinami psychologii, np. z etyką zawodu psychologa, psychologią rozwojową, psychologią wychowania, psychologią osobowości, psychologią kliniczną czy też psychologią kultury. Poszczególne kierunki psychologii przypisują rozwojowi moralności odmienne źródła. Teorie i koncepcje społecznego uczenia się przyjmują, iż rozwój moralny jest rezultatem procesu socjalizacji. W psychoanalizie rozwój moralny wiąże się z ćwiczeniem siły *ego*, koniecznością reakcji na wewnętrzny konflikt i interioryzacją autorytetu moralnego bodźca (Stepulak, 2020, s. 257). Zupełnie inny obraz psychologii moralności przedstawia się w obszarze orientacji poznawczej, która podkreśla znaczenie racjonalności jako fundamentalnego elementu kształtowana się autonomicznej motywacji moralnej (Stepulak, 2020, s. 257). Psychologia humanistyczna natomiast wprowadza optymistyczne rozumienie natury człowieka i podkreśla możliwości rozwojowe osoby ludzkiej. Realizacja potencjalności człowieka prowadzi do samorealizacji i samoaktualizacji.

Ogromny, nowatorski i oryginalny wkład w rozwój psychologii moralności wniósł L. Kolhberg (1964, s. 381–431; 1981), który zakładał, iż rozwój moralny osoby przebiega na trzech poziomach: prekonwencjonalnym, konwencjonalnym i postkonwencjonalnym. Każdy z konkretnych poziomów został z kolei podzielony na dwa etapy. Jednakże nie każdy człowiek przechodzi przez wszystkie etapy rozwoju moralności. Kohlberg (1964, s. 381–431; 1981; por. Stepulak, 2020, s. 257) na pierwszym poziomie moralności wyróżnia takie stadia jak: posłuszeństwo i kara, indywidualizm i wymiana, na drugim poziomie istnieją takie stadia jak: dobre relacje międzyludzkie, ład społeczny. Natomiast na poziomie trzecim pozostają takie stadia jak: umowa społeczna i prawa jednostki oraz uniwersalne zasady. To ostatnie szóste w kolejności stadium stanowi najbardziej złożony proces rozwoju. W takiej to właśnie sytuacji osoba stanowi własne zasady i normy etyczne. Posiadają one naturę kompleksową, racjonalną i uniwersalną. Zasady te są czysto abstrakcyjnymi pojęciami, bardzo trudnymi do wyjaśnienia. Cały proces kształtowania własnej moralności następuje zgodnie z tym, co według niej powinno dynamicznie działać w społeczeństwie, a nie zgodnie z tym, co społeczeństwo kreuje.

Punktem wyjścia jego genialnej teorii było rozwiązywanie podstawowych dylematów moralnych. Teoria Kohlberga to nie tylko poszerzenie podejścia J. Piageta i zbudowanie nowych poziomów i stadiów rozwoju moralnego człowieka. To również wypracowanie zachowań ludzkich w kontekście rozwiazywania właśnie dylematów moralnych odnoszących się do autentycznie przeżywanych sytuacji o charakterze egzystencjalnym. Badania Kohlberga oparte były na badaniach związanych z rozumowaniem moralnych. Dotyczyło to sądów wydawanych przez ludzi na temat postępowania w określonej sytuacji w kategoriach słuszności bądź niesłuszności. Można zatem powiedzieć, iż Kohlberg (1964, s. 381–431; 1981; por. Stepulak, 2020, s. 257) zaproponował pionierskie idee potwierdzone eksperymentalnie, które dały fundament pod tworzenie koncepcji współczesnej, dynamicznej psychologii moralności. Dziedzina ta stanowi punkt odniesienia w programowaniu nowych badań szczególnie w psychologii społecznej i rozwojowej. Jest to ważne w kontekście wielu eksperymentów, które spowodowały pokaźne straty natury etycznej na osobach, które zgłosiły się dobrowolnie do udziału w naukowych badaniach. W codziennej aktywności zawodowej psychologa bardzo ważne jest to, aby odwoływać się nie tylko do zasad zapisanych w kodeksach etyczno-zawodowych, ale podnosić świadomość dotyczącą dorobku psychologii moralności w kontekście nowych teorii, koncepcji i aktualnych badań naukowych.

4. Współczesna psychologia moralności w świetle stoicyzmu

Bardzo istotnym źródłem odnoszącym się do późnego stoicyzmu są *Rozmyślania* autorstwa Marka Aureliusza. Składają się z 12 ksiąg, w których można odnaleźć myśli odnoszące się do współczesnej psychologii moralności. W pierwszej księdze autor składa podziękowania wielu osobom w kontekście moralności. Wśród nich znajduje się Rustyk: „Rustykowi – zrozumienie potrzeby poprawy i pielęgnowania charakteru. I uchronienia się przed ambicją błyszczenia w sofistyce i brak chęci do cnoty" (Aureliusz, 2016, ks. 1, nr 7, s. 8). Do tego dochodzi podziękowanie bratu Aureliusza: „Bratu memu Sewerowi – miłość rodziny, prawdy i sprawiedliwości" (Aureliusz, 2016, ks. 1, nr 14, s. 10) oraz Maksymowi: „Maksymowi – opanowanie samego siebie i nietracenie przy niczym głowy. I pogodę ducha w przykrych stosunkach życiowych w chorobie" (Aureliusz, 2016, ks. 1, nr 15, s. 10).

W świetle zasad stoicyzmu filozof udziela następujących rad dotyczących codziennego zachowania moralnego, który podobnie charakteryzowany jest we współczesnej psychologii moralności: „Jeżeli w ludzkim życiu znajdujesz coś lepszego nad sprawiedliwość, szczerość, roztropność, dzielność, słowem, nad taki stan duszy twojej, że czuje się zadowolona […], zwróć ku temu całą duszą i używaj tego najlepszego znalezionego dobra" (Aureliusz, 2016, ks. 3, nr 6, s. 28). Inna rada brzmi następująco: „Nie poczytuj nigdy tego za pożyteczne dla siebie, co cię kiedyś może zmusić do złamania słowa, opuszczenia drogi wstydu, do nienawiści względem kogoś, do podejrzeń, przekleństw, obłudy, pożądania czegoś, co by wymagało murów i zasłon" (Aureliusz, 2016, ks. 3, nr 7, s. 29).

Powyższe stwierdzenie odnosi się do podejmowania znaczących życiowo decyzji. Ważna jest w tym momencie dojrzałość moralna osoby. Na temat osiągnięcia doskonałości moralnej Aureliusz wypowiada takie słowa: „W duszy człowieka, który osiągnął najwyższy stopień doskonałości i czystości, nie znajdziesz zgnilizny ani skalania, ani ukrytego wrzodu" (Aureliusz, 2016, ks. 3, nr 8, s. 30). Doskonałość moralna w rozumieniu stoickim bardzo wysoko koreluje z dojrzałością moralną człowieka. Wiąże się również z mądrością. Stąd też Seneka (1998) podkreśla, że jeżeli chce się być uważanym za mędrca, to należy samemu się za niego uważać i to niech wystarczy.

Natomiast Piotr Stankiewicz (2021, s. 375) w kontekście stoicyzmu przestrzega, aby nie przejmować się ponad miarę tym, co myślą o nas inni ludzie. Powinniśmy zatem patrzeć na siebie własnymi, a nie cudzymi oczami. Ważne jest również to, aby zawsze odrzucać zło (Irvine 2020, s. 46–47). Stoicy starają się nie zwracać uwagi na rzeczy zewnętrzne, ponieważ żaden człowieka nie ma na nie wpływu (Farnsworth 2022, s. 390). Taki stan rzeczy jest wyrazem dojrzałości moralnej jako najwyższego poziomu rozwoju osobowości.

W księdze IV Marek Aureliusz podaje kolejne zalecenia moralne: „Nie czyń nic bez rozwagi, lecz tylko według zasady dobrze obmyślanej" (Aureliusz, 2016, ks. 4, nr 2, s. 35). Co nie czyni człowieka gorszym, niż on jest sam w sobie, to i życia jego nie czyni gorszym ani mu nie wyrządza krzywdy ani fizycznej, ani moralnej" (Aureliusz, 2016, ks. 4, nr 8, s. 38). „Wszystko, co się dzieje, dzieje się sprawiedliwie. Do tego przekonania dojdziesz, gdy się nad tym dokładnie zastanowisz" (Aureliusz 2016, ks. 4, nr 10, s. 38). W myśl współczesnej psychologii moralności istotne w codziennej aktywności jest zachowanie zdrowego rozsądku i podejmowania autorefleksji. Dalsze rady Aureliusza brzmią następująco: „Nie żyj tak, jakbyś miał żyć lat dziesięć tysięcy. Los wisi nad tobą. Dopóki żyjesz, dopóki można, bądź dobrym" " (Aureliusz 2016, ks. 4, nr 17, s. 39). „Nie błąkaj się tu i tam, lecz przy każdym postanowieniu myśl o tym, co jest sprawiedliwe, a w każdym spostrzeżeniu zachowuj zdolność pojmowania" (Aureliusz 2016, ks. 4, nr 22, s. 41). Psychologia moralności uczy, iż należy podejmować pogłębioną refleksję nad własnym życiem i rozumieniem codziennych problemów. Aureliusz kontynuuje: „Nie zajmuj się na raz wieloma sprawami, mówią, jeżeli chcesz zachować pogodę ducha" (Aureliusz 2016, ks. 4, nr 24, s. 41). „Spróbuj, jak ci się nada życie człowieka dobrego, zadowolonego z przeznaczenia i poprzestającego na prawej działalności własnej i życzliwym stosunku do innych" (Aureliusz 2016, ks. 4, nr 25, s. 41). „Dając sobie takie nazwy: dobry, skromny, prawdziwy, rozumny, zrównoważony, wielkoduszny, bacz, by cię nie przemianowano. A gdybyś stracił prawo do tych nazw, czym prędzej wróć do nich" (Aureliusz 2016, ks. 10, nr 8, s. 126).

Współcześni psychologowie moralności w tym kontekście nawołują do uważności i bycia człowiekiem dobrym. Jeżeli osoba ma trudności w życiu moralnym, musi jak najszybciej wrócić do optymalnego, pierwotnego stanu. Do tych rad dołącza Seneka (*Listy moralne*, XIII, 6): „Przyrzeknij mi tylko tyle, że ilekroć znajdziesz się w otoczeniu ludzi, którzy będą wmawiali ci, żeś nieszczęśliwy, weźmiesz pod uwagę nie to, co słyszysz, lecz to, co sam czujesz, że rozważysz wszystko ze zwykłą swoją cierpliwością". Jeżeli nie chcemy być nadmiernie niepokojeni przez dokuczliwość innych – nie wychodźmy

jej naprzeciw (Stankiewicz, 2021, s. 387). „Ludzie mają różne doświadczenia życiowe, dlatego wyzwaniami będą dla nich różne sytuacje" (Irvine 2020, s. 158). Stoicy unikają wszelkich przeciwności losu, jak wszyscy rozsądnie myślący ludzie (Farnsworth 2022, s. 153). Współczesna psychologia moralności proponuje różne metody i techniki wglądu w siebie, podejmowanie medytacji, a nawet kontemplacji, korzystanie z konsultacji psychologicznych oraz superwizji.

Marek Aureliusz wchodzi na grunt psychologii, kiedy dokonuje typologii charakterów: „Istnieje charakter czarny, charakter słaby, charakter nieugięty, zwierzęcy, dziecinny, bydlęcy, tępy, fałszywy, błazeński, matacki, despotyczny" (Aureliusz 2016, ks. 4, nr 28, s. 42). Do tego dodaje radę: „Podobny bądź do skały, o którą się ciągle fale rozbijają. A ona stoi, a koło niej usypiają bałwany wody" (Aureliusz 2016, ks. 4, nr 49, s. 47). „Człowiek doskonały odchodzi spośród ludzi, nie zmazawszy się ani kłamstwem, ani obłudą, ani rozpustą, ani pychą. Przesycić się tym i ducha wyzionąć – to drugi stopień" (Aureliusz 2016, ks. 9, nr 2, s. 110).

Natomiast ludzie niedoskonali – zdaniem Aureliusza – postępują tak: „Kto grzeszy, grzeszy przeciw sobie. Kto popełnia nieprawość, wobec siebie samego ją popełnia, bo robi się złym" (Aureliusz, 2016, Księga IX, nr 4, s. 111). Z kolei Epiktet (1961, nr 33) podkreśla znaczenie ukształtowanego charakteru człowieka: „Jeżeli ktoś ci oznajmi, że ten a ten źle mówi o tobie, nie broń się przeciw samej obmowie, ale odpowiedz: Ten człowiek nie zna zapewne jeszcze innych przywar, które się we mnie znajdują, w przeciwnym razie nie byłby tych tylko wymienił". Na uszczypliwości i złośliwości, jakie kierować będą pod naszym adresem inni ludzie, powinniśmy być nieczuli jak kamień (Stankiewicz, 2020, s. 388).

Stoicy w procesie kształtowania charakteru zwracają uwagę na fakt, że człowiek ma dwoistą naturę, która składa się z umysłu i ciała. To właśnie utrudnia kształtowanie dobrego charakteru" (Irvine 2020, s. 85). Stoicyzm w kontekście kształtowania charakteru nawołuje do pozbywania się iluzji na temat tego, co zewnętrzne, i uodparniania się na pokusy. Generalnie celem jest dążenie do cnoty (Farnsworth 2022, s. 166). Cały wykład stoików na temat charakteru ma związek z różnymi koncepcjami, które w tym czasie się pojawiły. Poszczególne typologie charakteru miały naturę opisową. We współczesnej psychologii moralności charakter stanowi podstawową składową osobowości. Opracowano wiele nowych metod, technik i narzędzi badawczych. Powstała również nowa dziedzina wiedzy zwana charakterologią i psychologią różnic indywidualnych. Stąd też charakter człowieka opisywany jest bardzo precyzyjnie. Istnieje pełna zgodność współczesnej psychologii moralności i stoicyzmu co do faktu, że charakter jest fundamentalnym wymiarem kształtowania życia moralnego osoby ludzkiej.

Ważnym elementem rozmyślań Aureliusza jest zagadnienie wdzięczności: „Jeden, gdy odda komuś jakąś przysługę, natychmiast myśli o wdzięczności dla siebie. Inny zaś wprawdzie o tym w tej chwili nie myśli, ale poza tym uważa go w duszy jako dłużnika i ma świadomość swego czynu. Inny znowu jakoś o niczym, co zrobił, nie wie, lecz podobny jest do winnej latorośli, która wydała grono i nic więcej nie żąda, skoro już wydała owoc własny" (Aureliusz 2016, ks. 5, nr 6, s. 51). W dalszej kolejności dodaje: „Nie czuj wstrętu

ani nie trać odwagi i nie popadaj w zwątpienie, gdy ci się nie powiedzie uczynić wszystkiego według zasad słuszności" (Aureliusz 2016, ks. 5, nr 9, s. 53). „Pożądać niemożliwości – jest szaleństwem. A niemożliwe jest, by ludzie moralnie źli nie popełniali nic takiego" (Aureliusz 2016, ks. 5, nr 17, s. 56). Natomiast Seneka (1998, ks. 5, 18, 5) twierdził, że: „Jest to oczywista niewdzięczność, jeżeli ktoś nie jest zadowolony z czasu, jaki dany mu było przeżyć". Nie będzie dobrze żył człowiek, który marnotrawi swoje życie i nie stara się być wdzięczny (Stankiewicz 2021, s. 164). Dzięki wdzięczności „większość ludzi otrząśnie się po stracie bliskiej osoby bez niczyjej pomocy" (Irvine 2020, s. 129).

Stoicy uważają, że żyjemy po to, aby współdziałać z innymi ludźmi. Podkreślają wagę adekwatnych relacji interpersonalnych oraz przyjaźni i wdzięczności (Farnsworth 2022, s. 183). Wdzięczność jest terminem wpisanym we współczesną psychologię moralności. Jest ona rozumiana jako szczególna postawa osobowa i społeczna człowieka. Wdzięczność wpisuje się bowiem w postawy altruistyczne osoby. Stoicy zaś mówią o wdzięczności bardziej w kategoriach aretologicznych.

Marek Aureliusz odnosi się także do życia i śmierci: „Jakbyś po śmierci chciał, by ci życie było upłynęło, tak żyć tu na ziemi możesz. A gdyby ci na to nie pozwalano, to ustąp z życia. Tak jednak, jakbyś nie odczuwał żadnej przykrości" (Aureliusz 2016, ks. 5, nr 29, s. 59). „Myśl o tym, w jakim stanie ciała i duszy powinna cię zabrać z sobą śmierć i jak krótkie jest życie, jak przepastna wieczność, przeszłość i przyszłość, jak krucha wszelka materia!" (Aureliusz 2016, ks. 12, nr 7, s. 151). Aureliusz pochwala przy tym radość człowieka płynącą z jego szczęścia życiowego. „Szczęście życia – to widzieć, czym rzecz każda jest jako całość, co jest jej tworzywem, a co przyczyną; i z duszy całej iść drogą sprawiedliwości i prawdy! A cóż zatem pozostaje, jak nie korzystanie z życia, gdy jedno dobro z drugim sprzężesz tak, że nie pozostanie nawet najmniejszej przerwy?" (Aureliusz 2016, ks. 12, nr 29, s. 156). Marek Aureliusz charakteryzuje postawy moralne człowieka wobec śmierci: „Tak należy wszystko czynić i mówić i o wszystkim myśleć, jakby już miało się odejść z życia" (Aureliusz 2016, ks. 2, nr 11, s. 20). Człowieka może w każdym momencie zacząć życie od nowa, niezależnie od tego, czy jest młody, czy stary. Życie natomiast jest wystarczająco długie, należy nim tylko odpowiednio dysponować. Nieprawda, że życie jest krótkie, ale prawdą jest, że sami je sobie skracamy (Stankiewicz 2021, s. 152). „Pewnego dnia umrzesz, czy ci się to podoba, czy nie. Z tego powodu stoicy radzą, żebyś myślał o swojej śmierci, nawet gdy jesteś młody i cieszysz się doskonałym zdrowiem" (Irvine 2020, s. 198). Śmierć ma dla stoików podwójne znaczenie. Można ją uznać za rzecz zewnętrzną. Pozostaje bowiem poza kontrolą. Można ją przyspieszyć, a czasem także opóźnić, jednakże jej ostateczne nadejście nie zależy od nas (Farnsworth 2022, s. 60).

Odnosząc się do współczesnej psychologii moralności można by powiedzieć, iż umieranie i śmierć są wyrazem biologicznego determinizmu. Warto jednak psychologicznie uczyć się „sztuki umierania". Celem jest adekwatne przygotowanie się do śmierci. Temu procesowi powinno towarzyszyć stoickie przekonanie, że śmierć należy do rzeczywistości zewnętrznej. Człowiek może ją jednak przyspieszyć lub opóźnić. Współcześnie z psychologią moralności można łączyć nowym obszar wiedzy, zwany tanatopsychologią.

W życiu człowiek wielka rolę odgrywa wola. Aureliusz mówi: „Najlepszym sposobem obrony jest nie odpłacać pięknym za nadobne" (Aureliusz 2016, ks. 6, nr 6, s. 63). „Wola w człowieku jest to, co siebie samą do działania pobudza i sobą kieruje i sam siebie takim czyni, jakim być chce, i sprawia, że każde zdarzenie takim mu się przedstawia, jakim ono chce" (Aureliusz 2016, ks. 6, nr 8, s. 64). Człowiek, który pracuje nad wzmacnianiem wolnej woli, nie zna pojęcia. Człowiek silny wolitywnie potrafi kierować własnymi działaniami. O takiej dyspozycji mówi współczesna psychologia moralności. W tym miejscu należy się zgodzić z radą Aureliusza: „Wejdź w siebie. Tę cechę ma wola rozumna, że czuje zadowolenie wewnętrzne, gdy postępuje sprawiedliwie i przez to samo wolna jest od niepokoju" (Aureliusz, 2016, ks. 7, nr 28, s. 82). Aureliusz w tym kontekście tak pisze o sobie: „Jeżeli mi ktoś potrafi udowodnić i przekonać mnie, że niedobrze myślę lub działam, z radością postępowanie swe zmieniam. Szukam bowiem prawdy, a ta nigdy nikomu nie zaszkodziła. Szkodzi zaś sobie ten, kto trwa we własnym błędzie i nieświadomości" (Aureliusz 2016, ks. 6, nr 21, s. 68).

W myśl psychologii moralności warto posłuchać opinii innych osób, a potem, kierując się własną wolą, odnaleźć prawdę. W tym wszystkim ważna jest następująca rada: „W pracach nie być niedbałym, w rozmowie nie przelatywać z przedmiotu na przedmiot ani w wyobrażeniach nie błąkać się, ani w duszy nie być raz na zawsze zasklepionym, ani nie wpadać w zamęt, ani w życiu nie czuć braku czasu wolnego" (Aureliusz 2016, ks. 8, nr 51, s. 104–105). Z tym wiąże się inna rada: „Wnikaj w wolę każdego człowieka. Ale pozwól i innemu wniknąć w wolę twoją własną" (Aureliusz 2016, ks. 8, nr 61, s. 107). Psychologia moralności mówi o umiejętności empatii. W kwestiach woli ogromną rolę odgrywa kształtowanie przyzwyczajeń: „Przyzwyczajaj się i to nawet czyń, w czego powodzenie wątpisz. Toż i ręka lewa, chociaż z braku przyzwyczajenia w czym innym niezgrabna, włada uzdą mocniej niż prawa. Przyzwyczaiła się bowiem do tego" (Aureliusz 2016, ks. 12, nr 6, s. 151). Warto zatem kształtować swoje dobre przyzwyczajenia. Piękną radę w procesie kształtowania silnej woli daje Seneka (1998, ks. 3, 36, 3–4): „Dlaczego miałbym się obawiać któregoś ze swych błędów, skoro mogę sobie powiedzieć: Strzeż się, abyś już tego więcej nie czynił". Nigdy nie jest za późno, by porzucić przeszłość i nigdy nie jest za późno, by zmienić przyszłość (Stankiewicz 2021, s. 197).

Człowiek o silnej woli jest także odporny psychicznie. „Człowiek odporny psychicznie nie wejdzie w rolę ofiary […] Jest silny i kompetentny" (Irvine 2020, s. 76). Można starać się – zdaniem stoików – zobaczyć obiekt pożądania w jak najbardziej odpowiednim świetle i tym samym próbować uwolnić się od pragnienia, bo wiemy, że przywiązywanie się do tego, co zewnętrzne, jest w ogólnym rozrachunku pożywką dla zazdrości i innych wad (Farnsworth 2022, s. 84). Pojęcie woli posiada koneksje teologiczne i filozoficzne. Jednakże we współczesnej psychologii dokonano jego operacjonalizacji. Przyjęto zatem termin aktywność wolitywna.

Zasadniczą cechą człowieka powinna być dobroć: „Cokolwiek by ktoś czynił lub mówił, powinien być dobrym. Tak jak złoto lub szmaragd lub purpura powiedziałyby sobie, cokolwiek by ktoś czynił lub mówił. Muszę być szmaragdem i zachować swoją barwę" (Aureliusz 2016, ks. 7, nr 15, s. 80). „Jaki twój zawód? Być dobrym. A jak

dochodzi się do tego, jak nie poprzez" poznanie praw wszechnatury i cech swoistych ustroju ludzkiego? (Aureliusz 2016, ks. 11, nr 5, s. 138). „Ozdobą twą niech będzie prostota i skromność, i obojętność wobec tego, co leży w pośrodku między dobrem i złem" (Aureliusz 2016, ks. 7, nr 31, s. 83). Stoicy uważają, iż człowiek z natury powinien być dobry. Podobne założenie towarzyszy współczesnej psychologii moralności i nastawieniu humanistycznemu. Aureliusz dodaje przy tym: „Zastanówże się, kochany, czy nie na czym innym polega szlachetność i dobro niż na ocaleniu życia swego i innych" (Aureliusz 2016, ks. 7, nr 46, s. 85). „Jeżeli coś czynię, czynię, uwzględniając dobro ludzi. Jeżeli mi się coś zdarza, przyjmuje to z myślą o bogach i wszechźródle, z którego wszystkie płyną zdarzenia, ściśle ze sobą związane" (Aureliusz 2016, ks. 8, nr 23, s. 98). Szczęście i dobre życie są łatwe do osiągnięcia, bo potrzeba do nich bardzo niewiele: wystarczy żyć dobrze, żeby być szczęśliwym (Stankiewicz 2021, s. 474). Czynienie dobra innym ludziom jest wielkim prawem i powinnością człowieka w myśl założeń współczesnej psychologii moralności. Do tego można by dodać: „Naszym celem nie powinno być zdobycie bogactwa […] lecz spokojne życie, w którym towarzyszy nam jak najmniej negatywnych emocji i jak najwięcej radości" (Irvine 2020, s. 169). Wiele dóbr wychodzi człowiekowi na szkodę, ponieważ pamięć wciąż na nowo sprowadza udrękę strachu, a przezorność przewiduje ją też na przyszłość (Farnsworth 2022, s. 122). Czynienie dobra związane jest z powyższą przeszkodą. Może bowiem przynosić niepokój i strach przed przyszłością. Jednakże dzielenie się dobrem zapewnia spokój i poczucie szczęścia.

Kolejna ważna kwestia w nauczaniu stoików dotyczy pojęcia zmiany. „Boją się ludzie przemiany. A co może się dziać bez przemiany? Co jest milsze i zwyklejsze dla wszechnatury? Możesz-że się wykąpać, jeżeli drzewo nie ulegnie zmianie? A czy możesz się karmić, gdyby potrawy nie ulegały zmianie? A czy może dojść do skutku cokolwiek użytecznego bez przemiany? Czyż więc nie widzisz, że i twoja przemiana jest podobna i podobnie do tamtych niezbędnie potrzebna dla wszechnatury?" (Aureliusz 2016, ks. 7, nr 18, s. 80–81).

Pojęcie zmiany jest również kluczowym terminem w psychologii moralności. Zmiana bowiem zakłada progresywny proces zmierzający do osobowej perfekcji. Poprzez zmianę człowiek ma szansę stać się doskonałym: „Jest to cechą charakteru doskonałego, że przeżywa dzień każdy jako ostatni i ani niczym się nie trwoży ani w działaniu nie słabnie, ani nie jest obłudny" (Aureliusz 2016, ks. 7, nr 69, s. 90). W tym aspekcie Aureliusz dodaje: „Cieszy się człowiek, gdy czyni to, co jest właściwe człowiekowi. Właściwe mu zaś jest: być życzliwym dla tych, którzy z jednego z nim są plemienia, gardzić podnietami zmysłowymi, odgraniczać ściśle wyobrażenie niezłudne, badać wszechnaturę i jej dzieła" (Aureliusz 2016, ks. 8, nr 26, s. 98). „Skromnie przyjmować, spokojnie tracić" (Aureliusz 2016, ks. 8, nr 33, s. 100). „W każdej chwili możemy zacząć życie na nowo. Niezależnie od tego, czy jesteśmy starzy, czy młodzi, niezależnie od sytuacji i okoliczności – zawsze możemy porzucić to, co było, i zacząć wszystko jeszcze raz" (Stankiewicz 2021, s. 197). W.B. Irvine (2020, 27) dodaje, że: „Okazuje się, że twój misternie ułożony plan legł w gruzach i musisz wymyślić nowy". Według stoików skala czasu i przestrzeni sprawia, że wszelkie działania ludzi stają się mało istotne. Tego rodzaju działania także okazują się

wyjątkowo nietrwałe. Wszelkie ludzkie dzieła szybko ulegają zmianom i w ostatecznym rozrachunku przemijają (Farnsworth 2022, 53). Według założeń psychologii moralności zmiana jest terminem wpisanym w obszar wzrostu i rozwoju osoby ludzkiej. Dzięki zmianie człowiek staje się istotą dynamiczną i osobowościowo elastyczną.

Podsumowanie i wnioski

W niniejszym artykule został podjęty bardzo aktualny temat stosunku stoicyzmu wobec założeń współczesnej psychologii moralności. Na początku została przedstawiona istota filozofii stoicyzmu. W obszarze tego nurtu można by wyróżnić dwojakie podejście:

- stoicyzm to kierunek filozoficzny zakładający, że cnota ujmowana jest jako życie zgodne z zasadami rozumu oraz umiejętność godzenia się z przeciwnościami losu;
- drugie podejście to wskazanie postawy życiowej, która wyróżnia się równowagą duchową i umiejętnością zachowania spokoju w danej chwili.

Synonim stoicyzmu stanowi pojęcie spokoju. Wydaje się, iż ważnym kierunkiem tej filozofii jest uznanie ścisłego związku pomiędzy szczęściem i cnotą. Szczęście jest dobrem najwyższym i jedynym. Zadaniem człowieka jest dostosowanie się do powszechnej komunii z naturą. Ważne pozostaje konsekwentna realizacja zasad moralnych. Obok poglądów *stricte* etycznych istotną rolę odgrywa problematyka metafizyczna. Wszystkie ciała składają się z dwóch pierwiastków: biernego i czynnego, jakby materii i formy. Forma to również materia, ale niesłychanie subtelna. Jest ogniem, ciepłym powietrzem – *pneumą*, która oznacza również rozumność, sama tworzy opatrzność i los. Innym wymiarem stoicyzmu była logika, pojmowana jako całość rozumowania. Szkoła stoików istniała od końca IV w. przed Chrystusem do III w. po Chrystusie.

Druga część artykułu dotyczy specyfiki psychologii moralności. Ten dział psychologii wyłonił się z nurtu psychologii humanistycznej i poznawczej. Odnosi się ona do obszaru samowiedzy oraz psychicznego dojrzewania młodzieży. Psychologia moralności zajmuje się takimi zagadnieniami jak: wiedza moralna, relacje moralne oraz postępowanie moralne. Bliskie są jej również procesy edukacyjne, wychowawcze oraz formacyjne. Istotne jest także zagadnienie charakteru. Łączy się on z pojęciem cnoty, która jest sprawnością woli w czynieniu dobra. W psychologii moralności ocena moralna wiąże się z funkcją sumienia. Wrażliwość moralną konstytuują trzy komponenty:

- system pojęć moralnych;
- system norm moralnych;
- emocje i uczucia moralne.

Problematykę psychologii moralności wyrażają trzy grupy zagadnień:

- osoba jako podmiot wiedzy moralnej;
- osoba jako podmiot interpersonalnych relacji moralnych;
- osoba jako podmiot postępowania moralnego.

Ze względu na empiryczno-indukcyjną orientację psychologia moralności przybliża się do socjologii moralności. Wielki wkład we współczesną psychologię moralności wniósł

Lawrence Kohlberg, który poprzez swój eksperyment rozwiązywania dylematów moralnych stworzył precyzyjną teorię rozwoju moralnego człowieka.

W trzeciej części artykułu naukowej refleksji zostały poddane podstawowe korelacje pomiędzy tezami stoików i założeniami współczesnej psychologii. Według stoików do podejmowania znaczących życiowo decyzji moralnych niezbędna jest doskonałość moralna osoby. Doskonałość moralna wysoko koreluje z dojrzałością moralną człowieka w świetle współczesnej psychologii moralności. Stoicy podkreślali znaczenie rozwagi, zastanawiania się oraz zdolności pojmowania. Psychologia moralności nawołuje do podejmowania autorefleksji, introspekcji, uważności i bycia człowiekiem dobrym. W tym kontekście współczesna psychologia moralności proponuje różne metody, techniki i narzędzia wglądu w siebie. Stoicy dokonywali typologii charakterów w kategoriach czysto opisowych. Natomiast we współczesnej psychologii osobowości charakter stanowi podstawowy składnik osobowości. Cechy charakteru opisywane są bardzo precyzyjnie. Można zauważyć wspólna tezę stoików i psychologii moralności, że charakter stanowi fundamentalny wymiar kształtowania życia moralnego osoby. Innym zagadnieniem jest wdzięczność, do której praktykowania nawoływali stoicy. Uważali, że wdzięczność jest cnotą moralną. Natomiast w psychologii moralności wdzięczność wpisuje się w postawy osobowe i społeczne człowieka. Dużo miejsca stoicy poświęcali zagadnieniom związanym z życiem i śmiercią. Śmierć uważana była przez nich za rzecz zewnętrzną. Psychologia moralności również zajmuje się tym problemem w kontekście „sztuki umierania". Chodzi o adekwatne przygotowanie się do śmierci, umierania i żałoby. Zagadnienie woli to kolejny problem w nauczaniu stoików. Stoicy podkreślają znaczenie wzmacniania wolnej woli. Człowiek pracujący nad swoją wolą potrafi kierować swoimi zachowaniami. W rozumieniu psychologii moralności również zauważana jest rola pracy nad sobą w aspekcie kształtowania silnej woli. Stoicy dużo miejsca poświęcali rozważaniom nad dobrem. Uważali, że człowiek jest z natury dobry. Podobna teza znana była również w psychologii moralności o nastawieniu humanistycznym. Ostatnim wybranym elementem stoicyzmu było pojęcie zmiany. Zmiana bowiem jest warunkiem ludzkiego życia i aktywności człowieka. Pojęcie zmiany stanowi kluczowy termin w psychologii moralności. Wpisana jest ona bowiem w obszar wzrostu i rozwoju osoby.

Podejmując naukową refleksję nad stoicyzmem we współczesnej psychologii moralności, można wyprowadzić następujące wnioski:

1. Stoicy proponują ukierunkowanie na wewnętrzny spokój, aby żyć dobrze i szczęśliwie. Mówią o kształtowaniu doskonałości moralnej osoby, co znajduje swój wyraz we współczesnej psychologii moralności.
2. Mimo iż stoicyzm powstawał w kręgu religii pogańskich i głosił monizm, stanowił inspirację dla nowej religii – chrześcijaństwa i podejścia humanistycznego.
3. Według Marka Aureliusza droga dobrego wychowania moralnego zapewnia każdemu człowiekowi poczucie szczęścia i doskonałości. Teza ta jest zgodna z zasadami współczesnej psychologii moralności.

4. Stoicy zachęcali do rozwagi, zastanowienia i zdolności pojmowania. Psychologowie moralności proponują: autorefleksję, introspekcję, uważność i bycie człowiekiem dobrym.
5. Zarówno stoicy, jak i współczesna psychologia moralności kładą duży nacisk na pojęcie charakteru. Stoicy wprowadzali opisową typologię charakteru, psychologowie zaś wyodrębniają i analizują szczegółowe cechy charakteru.
6. Inną ważną cechą filozofii stoików i psychologii moralności jest termin wdzięczność. Stoicy uważali ją za cnotę. Psychologowie dodają, że wdzięczność wpisuje się w postawy osobowe i społeczne.
7. Poważnym tematem refleksji stoików i psychologii moralności jest zagadnienie życia i śmierci. Wspólnym przedmiotem zainteresowań było pojęcie „sztuki umierania". Chodziło o adekwatne przygotowanie się do umierania, śmierci i żałoby.
8. Kolejnym ważnym zagadnieniem było pojęcie woli. Zarówno stoicy, jak i psychologowie moralności podkreślali znaczenie wypracowania silnej woli w kontekście pracy nad sobą.
9. Inne zagadnienie to dobro. Stoicy podkreślali znaczenie dobroci oraz działań zmierzających do dzielenia się z innymi dobrem. Psychologia moralności podkreśla, że człowieka ze swojej natury jest dobry, a samo dobro przynależy do wartości wyższych.
10. W procesie rozwoju moralności człowieka istotne jest pojęcie zmiany. Takie przekonanie głosili stoicy i takie jest zdanie współczesnej psychologii moralności.

Bibliografia:

Aureliusz, Marek. 2016. *Rozmyślania*. Gliwice: HELION.

Bartnik, Czesław, Stanisław. 2000. *Historia filozofii*. Lublin: STANDRUK.

Chyrowicz, Barbara. 2017. „Etyczna wrażliwość" psychologii i psychologów. W: *Etyka zawodu psychologa*, red. Jerzy Brzeziński, Barbara Chyrowicz, Zuzanna Topelitz, Małgorzata Toeplitz-Winiewska. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 87–109.

Epiktet. 1961. *Diatryby. Encheiridion dodaniem fragmentów oraz Gnomologium Epiktetowego*. Warszawa: PWN.

Farnsworth, Ward. 2022. *Jak praktykować stoicyzm*. Gliwice: HELION.

Gerrig, Richard, .J, Zimbardo, Philip, G. 2009. *Psychologia i życie.* Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Irvine, William, B. 2020. *Wyzwanie stoika*. Kraków: Insignis.

Kohlberg, Lawrence. 1964. Development of moral character and moral ideology. W: (red.), *Review of child development research*, red. Martin, L. Hoffman, W. Hoffman t.1. New York: Russell Sage Foundation, 381–431.

Kohlberg, Lawrence.1981. *The philosophy of moral development*, New York: Harper and Row.

Kosslyn, Stephen, M, Rosenberg, Robin, S. 2006. *Psychologia. Mózg. Człowiek. Świat*. Kraków: Wydawnictwo Znak.
Leszczyński, Rafał, Marcin. 2013. *Stoicy*. *Encyklopedia katolicka*. t. 18, red. Edward Gigilewicz. Lublin. 967–968.
Mariański, Janusz, 2008. *Socjologia moralności*. Lublin: Wydawnictwo: KUL.
Seneka, Lucjusz, Anneusz. 1963. *Dialogi*. Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.
Seneka, Lucjusz, Anneusz. 1965. *Pisma filozoficzne*. t. 2, Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.
Seneka, Lucjusz, Anneusz. 1998. *Listy o moralności*. Warszawa: IW PAX.
Stankiewicz, Piotr. 2021. *Sztuka życia według stoików*. Warszawa: Grupa Wydawnicza Foksal Sp z o.o.
Stepulak, Marian, Zdzisław. 2020. *Leksykon etyki zawodu psychologa*. Lublin: TN KUL.
Szymołon, Jerzy. 2015. Psychologia moralności. W: *Leksykon socjologii moralności*, red. Janusz Mariański. Kraków: Zakład Wydawniczy NOMOS, s. 643–647.
Szymołon, Jerzy. 2012. Psychologia moralności. W: *Encyklopedia katolicka*. t. 16, red. Edward Gigilewicz. Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. 858–859.
Tanaś, Łukasz. 2017. *Psychologia moralności. Wybrane zagadnienia*. Warszawa: SWPS Uniwersytet Humanistycznospołeczny.
Żylicz, Olaf. 2010. *Psychologia moralności. Wybrane zagadnienia*. Warszawa: Academica Wydawnictwo SWPS.

Strony internetowe:

ortograf.pl/słownik/stoicyzm, data dostępu, 2022-12-31, godz. 11.21.
https://www.google.com/search?q=stoicyzm+spo%C5%82eczno%C5%9Bci&source=hp&ei=zGwY5nvLouwrgT_9ZfQAw&iflsig=AJiK0e8AAAAAY7BAC74B5eyqKzfBXmO0NQMI-Gr9vb, data dostępu, 2022-12-31, godz. 14.00.

Informacje o Autorze:
Marian Zdzisław Stepulak – prof. ucz. dr hab., pracownik badawczo-dydaktyczny Akademii Mazowieckiej w Płocku. Od 25 lat wykonuje obowiązki biegłego sądowego przy kanonicznym orzekaniu nieważności małżeństwa. Prowadzi poradnictwo psychologiczne i pastoralne. Jego zainteresowania badawcze koncentrują się wokół takich zagadnień jak: etyka zawodowa psychologa, pedagoga i pracownika socjalnego, historia myśli psychologicznej, relacyjność systemu rodzinnego, praca socjalna, pedagogika specjalna, psychologa sądowa i penitencjarna oraz psychologia osoby. Członek wielu towarzystw i stowarzyszeń naukowych, m.in. Polskiego Towarzystwa Psychologicznego, Towarzystwa Naukowego KUL, Lubelskiego Towarzystwa Naukowego, Stowarzyszenia Psychologii Pastoralnej, Polskiego Stowarzyszenia Teologów Duchowości oraz Institute of

Sustainable Education. Jest autorem, współautorem, redaktorem i współautorem naukowym ponad 60 pozycji książkowych oraz 480 artykułów naukowych i popularno-naukowych. Ostatnio opublikował m.in. *Leksykon etyki zawodu psychologa* (Lublin 2020), *Psychologia w twórczości Księdza Profesora Czesława Stanisława Bartnika* (Płock 2021) oraz *Podstawy pomocy psychologicznej* (Płock 2023).

Kontakt:
e-mail: m.stepulak@mazowiecka.edu.pl
Adres korespondencyjny: Akademia Mazowiecka w Płocku, Wydział Nauk Humanistycznych i Informatyki, ul Gałczyńskiego 28, 09–400 Płock.